

Sociální zprávy v České republice po roce 1989*

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Social Reporting in the Czech Republic since 1989

Abstract: In the contribution, we have compiled a comprehensive (but probably not exhaustive) overview of the main undertakings that are in some way oriented towards social reporting. In individual sections, the production of the following institutions and/or in the following areas is described: 1) statistical office, 2) government and governmental bodies, 3) international organisations, 4) commissioned and comparative research, 5) academic and research institutions, 6) the project 'Social Trends', 7) the Social Report of the Czech Republic. While the academic and applied social research is somewhat atomised in space and discontinuous in time, the current Czech government seems to be more committed to endeavour to synthesise reporting and/or forecasting. Activities related to the EU accession may also be supportive for better social information. Together with surveys already collected in the 'Sociological Data Archive', there is certainly enough data to be summarised and analysed. However, only one social report, strictly speaking, has been released so far and the related focused activity in this direction was terminated soon after.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 329-341)

Výzkum v oblasti „sociálních zpráv“ (ve smyslu *social report* či *social reporting*) a indikátorů sociální situace v širším slova smyslu (*social indicators*) není v České republice obzvláště rozvinutý. Tento fakt zřejmě souvisí s obecnou nevyspělostí české sociologie, která se stále projevuje i v porovnání se sousedními reformními zeměmi. Tyto rozdíly jsou hluboce historicky zakotveny. Zatímco v Polsku sociologie i v 50. letech přežila a v dalších desetiletích pak doslova vzkvétala, v Československu byla po roce 1948 odstraněna z výuky, výzkumu a veřejného života, což byl stav trvající až do roku 1965. Zatímco v Maďarsku sociologie od 60. let i s přes jisté zlomy expandovala, v Československu po roce 1968 byla sociologie opět zmrazena. V tzv. období normalizace panovala přísná ideologická kontrola společenských věd.

Toto dědictví je stále přítomné a odráží se v relativně slabé sociologické diskusi, a zejména pak v nedostatku systematických a komplexních výzkumných aktivit. Na druhé straně je nutno uvést, že sociální statistika má v českých zemích hlubokou tradici a relativně vysokou úroveň. Potvrzuji to i některé aktivity blízké sociálním zprávám, které byly koncipovány v různých formách a institucích od poloviny 90. let. Pozvolna rostoucí po-

*) Předkládaná studie byla zpracována v rámci mezinárodního projektu *Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement*, který byl financován Evropskou komisí v rámci programu TSER. Studie byla napsaná původně v angličtině a obsahovala navíc přílohy popisující obsah jednotlivých dokumentů. Byla publikována jako *Eureporting Working Paper* č. 11. Pro tuto edici byla studie mírně aktualizována. Za spolupráci na překladu autor děkuje Petru Soukupovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 1655, e-mail vecernik@soc.cas.cz

třeba syntetizujícího pohledu v podobě jakési sociální zprávy vyvrcholila shodou okolností v roce 1998, kdy byly téměř současně vydány dva – na sobě zcela nezávislé – dokumenty mapující změny po roce 1989 z různých úhlů pohledu: jednak zpráva sociálně demokratické vlády „o stavu české společnosti“, jednak akademická studie „o vývoji české společnosti“.

V tomto příspěvku podáváme přehled publikovaných nebo jinak přístupných sociálních zpráv či jejich dílčích období, stejně jako některých významných zdrojů empirických dat, jež byly připraveny vládními, akademickými i mezinárodními institucemi. V závěru práce pak podáváme podrobnější informace o projektu *Sociální trendy*, jehož cílem bylo založit pravidelnou řadu sociálních zpráv, obdobně jako v jiných vyspělých zemích, ale také v Maďarsku.

1. Český statistický úřad

Český statistický úřad (ČSÚ) poskytuje základní informace o české ekonomice a společnosti, a to zejména ve Statistických ročenkách – nejprve Československa, od roku 1993 pak České republiky. V důsledku nové politické a ekonomické situace byl postupně rozšiřován jejich obsah, byly doplněny či změněny mnohé ukazatele a dodány celé sekce odpovídající nové situaci jako například *Měna a kapitálový trh* nebo *Organizační struktura národního hospodářství*. Počínaje rokem 1994 jsou všechny tabulky a komentáře uváděny také v angličtině.

Pro nejširší veřejnost vydává ČSÚ každý rok rovněž základní data v brožurce *Česká republika v číslech*. Základní informace o obyvatelstvu a ekonomice v komparativním přehledu transformujících se zemí poskytuje čtvrtletně vydávaný *CESTAT Statistical Bulletin* zahrnující Českou republiku, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Slovenskou republiku a Slovinsko. Podrobnější informace pak lze nalézt ve čtvrtletníku nazvaném *Indikátory ekonomického a sociálního vývoje v České republice*, ale také samozřejmě v řadě dalších dílčích publikací.

Český statistický úřad publikuje čtvrtletní časové řady z nejrůznějších specifických oblastí, jako je například problematika pracovních sil (pravidelná řada publikací obsahujících tabulky z Výběrových šetření pracovních sil) nebo o rodinných účtech (tzv. statistika životní úrovně domácností). Podobně jsou pravidelně publikovány demografické časové řady. Periodicky jsou dále vydávány časové řady o trhu práce (*Časové řady základních ukazatelů statistiky práce*), o rodinných příjmech a výdajích a o dalších tématech.

V roce 1997 byla (pouze česky) publikována souhrnná zpráva *Fakta o sociální situaci v České republice*, která obsahuje komentovaná statistická data a rovněž i některé výsledky z výzkumů veřejného mínění prováděných *Institutem pro výzkum veřejného mínění*, který byl v té době ještě součástí ČSÚ. Na tuto zprávu však bohužel doposud zatím nenavázala žádná další aktivita a zřejmě není ani ve výhledu.

V České republice jsou prováděna tři pravidelná statistická výběrová šetření v domácnostech: mikrocensy, rodinné účty a šetření pracovních sil.

Mikrocensus (šetření o příjmech domácností) byl u nás poprvé realizován již v roce 1956 a jako pravidelné šetření o příjmech je uskutečňován jednou za 3-5 let na 1-2 procentním reprezentativním souboru českých domácností (s výjimkou menšího souboru v roce 1992). Informace o mzdách byly až do roku 1989 poskytovány zaměstnavateli,

informace o důchodech poštovními úřady. Období transformace je zachyceno v posledních třech šetřeních, jejichž charakteristiky jsou následující:

- Mikrocensus 1989 byl proveden ještě Federálním statistickým úřadem na dvouprocentním souboru domácností (N = 69 912) v březnu 1989, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1988;
- Mikrocensus 1992 byl proveden ČSÚ na půlprocentním souboru domácností (N = 16 234) v březnu 1993, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1992;
- Mikrocensus 1996 byl proveden ČSÚ na jednaprocentním souboru domácností (N = 28 148) v březnu 1997, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1996.

Rodinné účty (statistika životní úrovně domácností) byly na nereprezentativních souborech domácností sbírány již před válkou, jejich metodicky nová řada pak započala v roce 1958, a to na kvótním výběru zhruba 0,1 procenta domácností dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků. Později byla přidána skupina důchodců, pouze však domácnosti bez ekonomicky aktivních členů. Na rozdíl od obdobných šetření v zahraničí jsou u nás rodinné účty založeny na denních záznamech všech příjmů a výdajů domácnosti.

Po roce 1989 byla do tohoto výběrového šetření zahrnuta i kategorie osob samostatně výdělečně činných a byl rovněž přidán nadvýběr domácností s nízkými příjmy. Cílem bylo dosáhnout dostatečné reprezentace domácností majících příjmy pod zákonným životním minimem nebo poblíž něho, a to pro analytické potřeby ministerstva práce a sociálních věcí. Z finančních důvodů byl v roce 1990 výrazně zmenšen výběrový soubor, a to ze zhruba 3 500 domácností na asi 2 000. V současné době připravuje ČSÚ přechod z kvótního výběru na náhodný, podle doporučení Eurostatu a v souladu s praxí v ostatních evropských zemích.

Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS) započalo u nás nově po roce 1989, a to pilotáží v posledním čtvrtletí roku 1992. Od roku 1993 je pak prováděno čtvrtletně na rotujícím souboru 60 tisíc osob (asi 0,7 procenta domácností) tak, že pokaždé je nahrazena jedna pětina šetřených domácností. Jedná se o standardní *Labour Force Survey* koncipovaný od samého počátku podle doporučení Eurostatu. Výsledkem každého šetření je publikace obsahující základní výsledky a časové řady zahrnující údaje ze všech předchozích šetření z předchozího roku.

2. Vláda a vládní instituce

V České republice neexistuje žádná tradice vládních zpráv o stavu ekonomiky a společnosti. Teprve na počátku roku 1999 publikovala sociálně demokratická vláda, v souladu se svým předvolebním programem, zprávu nazvanou *Zpráva o stavu české společnosti*. Jde o dvoustránkový analytický dokument, velmi kritický k politikám uplatňovaným v letech 1990-1996.

Ke konci roku 1999 zahájila *Rada vlády pro sociální a ekonomickou strategii* projekt, jehož cílem bylo vypracovat *Národní vizi vývoje České republiky*. Tento projekt byl uvozen řadou seminářů na různá témata jako reprodukční chování, regionální a místní vývoj, globalizace, informační společnost, lidský kapitál, konkurenceschopnost, společenské hodnoty, udržitelný rozvoj, sociální soudržnost a občanská společnost. Souhrnná zpráva využívající podkladových studií byla sepsána devítičlenným kolektivem pod vedením Martina Potůčka [Vize... 2001].

Dílčí zprávy jednotlivých „resortů“ jsou vydávány jednotlivými ministerstvy. Tak například *Ministerstvo práce a sociálních věcí* publikuje zprávy o zaměstnanosti a sociálním zabezpečení, *Ministerstvo pro místní a regionální rozvoj* vydává přehledy v oblasti bydlení, *Ministerstvo školství* popisuje situaci ve vzdělávání, *Ministerstvo kultury* vydává zprávy o ochraně kulturního dědictví a *Ministerstvo životního prostředí* publikuje ročenky o stavu životního prostředí a jeho ochraně. Další aktivity ministerstev spojené s jejich výzkumnými institucemi jsou detailněji popsány v 5. části tohoto příspěvku.

3. Mezinárodní organizace

Nejčtenější publikace o České republice pocházejí z OECD. Ještě před vstupem ČSFR do OECD, během období našeho přidruženého členství, byla česká ekonomika analyzována ve standardní studii OECD o Československu [OECD... 1991]. Po rozdělení Československa byla vydána souhrnná analýza za Českou a Slovenskou republiku [OECD... 1994]. Další (značně optimistická) zpráva byla vydána v roce 1996 po přijetí České republiky za člena OECD na konci roku 1995 [OECD... 1996]. Dvě další pravidelné zprávy byly vydány v roce 1998 [OECD... 1998] a 2000 [OECD... 2000]. Poslední zpráva byla vydána v polovině roku 2001 [OECD... 2001]. OECD rovněž uveřejnila samostatnou publikaci o českém trhu práce [Review... 1995], dále o vzdělávacím systému [Review... 1996] a o životním prostředí [Environmental... 1999]. Česká republika byla také zahrnuta do srovnávací analýzy národních systémů sociální ochrany a boji proti sociálnímu vyloučení [Battle... 1998].

Světová banka publikovala rozsáhlé zprávy o chudobě v Maďarsku, Polsku a jiných zemích středovýchodní Evropy (SVE), České republice však nevěnovala výraznější pozornost (naštěstí to nebylo způsobeno nedoplněním, ale výrazně lepší ekonomickou situací oproti zmiňovaným zemím). První významnější zpráva o České republice tak pochází až z roku 1999 a nese název *Czech Republic: Towards EU Accession* [Czech... 2000]. Zpráva vyhodnocuje ekonomickou výkonnost země, rozpočtové a finanční problémy, reformu v podnikatelském sektoru, zemědělství, životní prostředí, veřejnou správu, sociální situaci, zdravotní péči a její infrastrukturu.

4. Zadané a srovnávací studie

Některé významné projekty byly inspirovány a současně i financovány různými mezinárodními organizacemi. Příslušné studie pak byly realizovány českými odborníky, někdy ve spolupráci se zahraničními kolegy.

Jedna z prvních zadaných studií byla sepsána v roce 1990 v rámci komparativního projektu *East-Central Europe 2000*, realizovaného DG XII Evropské komise [van Zon 1994]. Cílem tohoto projektu bylo srovnávací hodnocení a předpovědi do roku 2000 v zemích tzv. visegrádské čtyřky ve vztahu k jejich perspektivě vstupu do EU. Různé studie českých autorů byly shromážděny v nepublikovaném sborníku [Illner 1993], z nich pak byly vydány vybrané stati v monotematickém čísle *Czech Sociological Review* (číslo 1 z roku 1994).

V roce 1996 započala v České republice spolupráce s United Nations Development Programme (UNDP) a vydáváním *Human Development Report*. První zpráva byla zpracována pod vedením demografa Zdeňka Pavlíka [Human... 1997], druhá pod vedením ředitele Sociologického ústavu Michala Illnera [Human... 1998] a třetí týmem vedeným ekonomkou a novinářkou Evou Klvačovou [Human... 1999]. Poslední zprávu z roku 1999 připravil Výzkumný ústav práce a sociálních věcí vedený Martinem Máchou, teh-

dejším ředitelem ústavu a Alešem Kroupou, jeho vědeckým tajemníkem [*Human Development... 2000*]. Kritická reflexe uvedených dokumentů bohužel zcela chybí.

Významný projekt *Social Consequences of Transformation in East-Central Europe* (SOCO) odstartoval a koordinoval vídeňský *Institute for Human Sciences* (IWM). V rámci tohoto projektu bylo mimo jiné provedeno empirické šetření domácností v České republice, Maďarsku, Polsku, Slovensku a na území bývalého NDR (1 000 domácností v každé zemi). Zpráva za Českou republiku [Matějů a Večerník 1996] byla distribuována v rámci vědecké obce. Projekt SOCO pokračoval ve svých aktivitách až do roku 2000 podporou výzkumných projektů zaměřených na vybraná témata, v poslední době na regionální nerovnosti, gender v sociální politice a regionální sociální politiku.

V rámci SOCO projektu byla rovněž financována *Nadace pro výzkum sociální transformace START*, která vznikla na sklonku roku 1993 a v jejímž čele stanul Jiří Večerník. Během její tříleté existence vznikly desítky studií na témata sociální politiky zpracovaných odborníky z různých institucí, jejichž podstatná část byla publikována v ediční řadě Výzkumné studie START, distribuované v rámci akademické obce a státních institucí. Aktivita nadace byly stručně popsány ve zprávě publikované v monotematickém čísle *Czech Sociological Review* o sociální politice [Večerník 1995]. Některé z řady výzkumných zpráv byly rovněž zpracovány do článků a publikovány v čísle *International Review of Comparative Public Policy*, editovaném Jánosem Kováčsem a vydaném v roce 1996. Většina studií je dostupná na internetových stránkách SOCO projektu <http://www.univie.ac.at/iwm>.

Výše zmíněnou studii OECD o vzdělání [*Review... 1996*] následovala studie *České vzdělání a Evropa* (*Czech Education and Europe*) [*Czech... 1999*], která byla publikována česky i anglicky v roce 1999, na základě finanční podpory z fondu Phare. Uvedená studie podává přehled fungování a výsledků vzdělávacího systému v ČR z „evropské“ perspektivy.

Podobný charakter má i studie *Lidské zdroje v České republice*. Uvedená studie byla připravena ve spolupráci Ústavu pro informace ve vzdělávání a Národního vzdělávacího fondu. Malý tým odborníků v ní popsal celoživotní vzdělávání, zaměstnatelnost a trh práce, lidský kapitál a dovednosti a také motivační struktury spojené se zaměstnáním a prací. Také tato studie byla financována z prostředků PHARE a publikována byla na počátku roku 2000 v češtině a angličtině [*Lidské... 1999, Human Resources... 2000*].

Dětský fond Spojených národů UNICEF financoval mj. v rámci projektu *Public Policies and Social Conditions: Monitoring the Transformation to the Market Economy in Central and Eastern Europe* zpracování a vydání zprávy *Report on social policy and social conditions in the Czech Republic*. Tato zpráva byla publikována v českém odborném dvouměsíčníku *Pohledy, revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii* a v upravené anglické verzi vyšla rovněž v řadě UNICEF Innocenti Occasional Papers [Hiršl, Rusnok a Fassman 1995].

Významné projekty byly zpravidla spjaty se srovnávacími výzkumy. Z mezinárodních šetření stojí za pozornost zejména pět projektů, v nichž se účastnila nebo nadále účastní Česká republika.

Sociální spravedlnost 1991 a 1995. Šetření bylo provedeno v roce 1991 v rámci mezinárodního projektu, jehož cílem bylo srovnání reflexe sociálních nerovností ve 13 zemích (Bulharsko, Československo, Maďarsko, východní Německo, Polsko, Rusko, Slovinsko a Estonsko, USA, Japonsko, západní Německo, Nizozemsko a Velká Británie).

Pro popsání změn, ke kterým došlo v prvních letech transformace, bylo šetření opakováno v roce 1995 v České republice a v roce 1996 rovněž v Bulharsku, Maďarsku, Rusku a na území bývalého východního Německa. V roce 1999 byly základní otázky šetření obsahem modulu šetření ISSP – Sociální nerovnost.

Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (SSVE) a výzkum elit. Tato šetření byla provedena v roce 1993 na velkých souborech 3-5 tisíc respondentů v Bulharsku, České republice, Maďarsku, Rusku a ve Slovenské republice, v roce 1994 potom také v Polsku. Hlavními koordinátory projektu byli Donald J. Treiman a Ivan Szelenyi z University of California v Los Angeles. Společně s tímto reprezentativním šetřením bylo v Maďarsku, Polsku a Rusku (v roce 1993) a v České republice (v roce 1994) provedeno rovněž šetření elit z období před rokem 1989 a po tomto roce. Využití velkého šetření bylo slabší než očekávané, významná je však práce o elitách [Eyal, Szelenyi, a Townsley 1998], z českých prací upozorníme zejména na knihu autorského kolektivu pod vedením Petra Matějů a Kláry Vlachové [1999].

International Social Survey Program (ISSP). Jedná se o dlouhodobý mezinárodní výzkumný projekt zahájený v roce 1983 čtyřmi institucemi: Social and Community Planning Research (SCPR) ve Velké Británii, The National Opinion Research Center (NORC) v USA, Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA) v Německu a The Institute of Advanced Studies of the Australian National University. Od roku 1983 počet zúčastněných zemí neustále roste, v současné době participuje již na 35 zemí. Každým rokem je proveden výzkum na jedno téma, jednotlivá témata (moduly) se po určité době opakují. Nová témata jsou zařazována v případě, že je to považováno za důležité a užitečné jejich mezinárodní a časové srovnávání.

Evropská studie hodnot (European Value Study – EVS). Tento rozsáhlý mezinárodní a longitudinální program je zaměřen na proměny v politické a ekonomické orientaci, rodinných a náboženských hodnot, postojů a očekávání k ekonomickému a politickému režimu, minoritním a sociálně slabým skupinám apod. Poprvé bylo šetření zorganizováno v roce 1981 v rámci „European Value Systems Study Group“ v devíti západoevropských zemích. V průběhu 80. let se k projektu připojili badatelé z Evropy i z jiných kontinentů a do studie se tak postupně zapojilo 23 zemí. Nová vlna výzkumů hodnot byla provedena v letech 1990-93 za účasti 43 zemí, již za účasti Československa reprezentovaného Janem Řehákem. Třetí vlna výzkumů proběhla v roce 1999, rovněž v České republice. Výsledkům výzkumu bylo věnováno monotematické číslo *Czech Sociological Review* 1/2001 pod editorstvím Ladislava Rabušice, který byl rovněž národním koordinátorem.

(Second) International Adult Literacy Survey (SIALS). Jde o společný program vlád, statistických úřadů, výzkumných institucí a OECD. Dohled nad šetřením měl Kanadský statistický úřad a Educational Testing Service Princeton University. V roce 1994 byl výzkum proveden v devíti zemích (Francie, Německo, Irsko, Kanada Nizozemí, Polsko, Švédsko, Švýcarsko a USA) [Literacy... 1995]. Dalších pět zemí, resp. oblastí (Austrálie, Flandry v Belgii, Velká Británie, Nový Zéland a Severní Irsko) se rozhodlo použít instrumenty IALS v roce 1996 [Literacy... 1997]. Naposledy se k projektu v roce 1998 připojilo dalších osm zemí (Česká republika, Chile, Dánsko, Finsko, Maďarsko, Itálie, Norsko a Slovinsko). V šetření je zkoumána gramotnost ve třech dimenzích: literární gramotnost (znalosti a dovednosti potřebné k porozumění a využívání informací), dokumentová gramotnost (znalosti a dovednosti potřebné k vyhledávání a využívání informací

obsažených v různých tiskopisech) a numerická gramotnost (dovednost manipulovat s čísly, tj. aplikovat vhodné matematické operace na číselné údaje použité v tištěných textech).

5. Akademické a výzkumné instituce

Kromě pravidelných publikací Českého statistického úřadu o pohybu obyvatelstva jsou v oblasti demografie každoročně katedrou demografie a geodemografie Fakulty přírodních věd Univerzity Karlovy v Praze vydávány publikace pod názvem *Populační vývoj České republiky* (první pochází z roku 1994), jejichž editorem je Zdeněk Pavlík [1994]. V této souvislosti je rovněž třeba upozornit na analytickou souhrnnou kolektivní práci o českém demografickém historickém vývoji *Dějiny obyvatelstva českých zemí* [Fialová 1996].

V oblasti ekonomických analýz vydává, a to počínaje rokem 1996 každoročně, CERGE/Národohospodářský ústav (společná instituce Akademie věd a Univerzity Karlovy) anglicky psané brožurky poskytující základní informace o ekonomickém vývoji v České republice [Turnovec 1996, 1997, 1998; Hanousek a München 1999]. Nejrozsáhlejší kniha o ekonomickém vývoji po roce 1989 sestavená ze statí věnovaných různým tématům byla publikována nejprve anglicky [Svejnar 1995] a poté i česky [Švejnar 1997].

Významná je reprezentativní publikace v angličtině zpracovaná týmem odborníků z Centra pro životní prostředí Univerzity Karlovy pod vedením Bedřicha Moldána. Náhorný a systematicky dokumentovaný výklad zahrnující ekonomiku, životní prostředí a kvalitu života je zaměřen na pozitivní obraz České republiky. Ten se odvíjí především od prokazatelných úspěchů v oblasti životního prostředí zaznamenaných po roce 1999 a majících vliv i na další oblasti společenského života [*Ten Years...* 2000].

Ze sociologické sféry je třeba uvést publikaci týmu Pavla Machonina [Machonin a Tuček 1996], v níž navazuje na knihu o sociální struktuře vydanou na konci 60. let [Machonin et al. 1969] a sleduje vývoj sociální struktury v 90. letech. Struktura i metody původní publikace byly částečně použity i v nové knize. Práce se opírá o data ze dvou šetření sociální stratifikace provedených po roce 1989, přičemž výsledky z těchto šetření jsou srovnávány s výsledky z předlistopadových šetření.

Další souhrnnou prací je kniha *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* [Večerník 1996]. Hlavním cílem publikace bylo popsat společenskou transformaci v České republice zdola, tedy pohledem jednotlivce a domácnosti na základě zpracování řady statistických a sociologických šetření. Autor chtěl tak vyplnit mezeru mezi relativně četnými makroekonomickými popisy transformace a řídkými mikroekonomickými vhledy. Kniha byla podstatně přepracována a aktualizována pro české vydání [Večerník 1998].

V roce 1998 byla uspořádána konference k 650. výročí založení Univerzity Karlovy pod názvem „Česká společnost na konci tisíciletí“. Příspěvky z této konference byly publikovány v dvoudílném stejnojmenném sborníku [Potůček 1999], a to v jazyce, ve kterém byly předneseny (převážně česky). Široké spektrum témat bylo prezentováno v rámci pěti sekcí:

- Vize pro český stát (garant Martin Potůček);
- Makroekonomická transformace v kontextu společenských změn (garant Milan Sojka);
- Problémy české společnosti (garant Jiří Kabele);

- Problémy českého a slovenského státu (garant Jiří Musil);
- Cesty ke zlepšení životního prostředí v České a Slovenské republice (garant Bedřich Moldán).

Z perspektivy konceptu kvality života byly rozsáhle popsány transformační změny, s obsáhlými odkazy na dostupnou i méně dostupnou literaturu (zejména z projektu SO-CO) v článku Michala Illnera [1998] publikovaném v časopise *Social Indicators Research*.

Vzácné jsou výzkumy obsahující časové srovnání situace v České republice. Patří k nim následující:

Československá a česká šetření mobility a sociální struktury. První československé šetření sociální stratifikace bylo provedeno v roce 1967 týmem vedeným Pavlem Machoninem. Během období normalizace byly provedeny Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV dva výzkumy nazvané „Třídní a sociální struktura Československa“ v letech 1978 a 1984. Uvedená šetření sledovala ekonomické a sociální postavení osoby v čele domácnosti a dalších ekonomicky aktivních členů, intra- a intergenerační mobilitu všech dospělých členů domácnosti, příjem, podmínky bydlení, volný čas, a také některé postoje.

Po roce 1989 bylo Sociologickým ústavem AV ČR a Ústavem sociálně politických věd Karlovy univerzity provedeno rozsáhlé šetření „Transformace sociální struktury“ (1991). Šetření bylo zaměřeno na demografickou situaci a status domácnosti, vzdělání a kulturní činnosti, ekonomickou pozici a zaměstnání, majetek a příjem, účast na rozhodování, spotřebu a životní styl, intra- a intergenerační mobilitu, subjektivní vnímání sociální struktury, politické preference, postoje k politickým změnám a ekonomické reformě. Další výzkum pod názvem „Názory na společenské změny“ byl proveden konsorciem Universitas v roce 1993. Poslední šetření nazvané „Deset let společenské transformace v České republice“ bylo provedeno pod vedením Pavla Machonina a Milana Tučka v listopadu a prosinci roku 1999, paralelně proběhl i obdobný výzkum na Slovensku.

Rodina 1989-1998. Jedná se o longitudinální panelový výzkum organizovaný Sociologickým ústavem AV ČR. Původním záměrem šetření bylo zmapovat životní a profesní kariéry dětí opouštějících základní školu. Nejdůležitější vlny dotazování byly provedeny v roce 1989 (dotazovány děti i jejich rodiče), 1992 (jen rodiče), 1993-1994 (dětí opouštějící střední školy) a v roce 1998 (dětí a rodiče).

Ekonomická očekávání a postoje (EOP). Výzkum prováděný na populaci Československa a posléze jen České republiky byl započat v květnu roku 1990. V prvních dvou letech (1990-1992) byl prováděn pololetně, později (v letech 1993-1998) jednou ročně. Šetření bylo organizováno týmem ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR vedeným Jiřím Večerníkem. Předmětem šetření byly nejen postoje k ekonomické situaci ve společnosti a k vlastním životním podmínkám, ale také objektivní údaje o příjmech a životní úrovni, pracovní pozici a mobilitě atd. Sběr dat zajišťovalo Středisko empirických výzkumů STEM.

Agentura STEM provádí pravidelně každý měsíc šetření *Trendy*, které zčásti opakuje témata obsažená ve výzkumech EOP, zejména je však zaměřeno na názory obyvatel České republiky na aktuální ožehavá témata. Některá témata se ve výzkumech opakují, základní otázky (např. volební preference) jsou kladeny v každé vlně. Šetření tak poskytuje přehled o časovém vývoji různých názorů. Některé výsledky sociálně orientovaného výzkumu agentury STEM byly shrnuty v příručce *Česká společnost 1998* [Hartl, Huk a

Haberlová 1999]. Další studie shrnující základní časové řady od roku 1990 byla vydána pod názvem *Kudy kam?* [Hartl et al. 2000].

Kromě agentury STEM publikují pravidelně vývojové řady o názorech na politická a ekonomická témata další dvě agentury zkoumající veřejné mínění. Jedná se zejména o *Institut pro výzkum veřejného mínění* (přidružený do konce roku 2000 k Českému statistickému úřadu), resp. Centrum pro výzkum veřejného mínění (již jako součást Sociologického ústavu AV ČR) a o agenturu *Sofres-Factum*. Shrnující publikace jsou spíše vzácné, o jednu takovou se pokusila agentura Median [Friedlanderová, Tuček a Median 2000]. Více lze nalézt zřejmě v různých interních edicích a příležitostných tiscích [viz např. Tuček et al. 1999].

6. Projekt Sociální trendy

Tzv. komplexní projekt *Sociální trendy: výzkum – archivace – publikace – vzdělávání* byl financován Grantovou agenturou ČR od poloviny roku 1996 do konce roku 1998. O koncepci a provedení tohoto projektu se podělili výzkumníci ze čtyř institucí: Sociologického ústavu AV ČR, Národohospodářské fakulty VŠE v Praze, Školy (později fakulty) sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a Střediska vzdělávací politiky PedF UK. Hlavním cílem bylo sdružit dohromady ekonomické, demografické, sociologické a pedagogické instituce. Projekt byl řízen ze Sociologického ústavu AV ČR Petrem Matějů a Jiřím Večerníkem.

Projekt vycházel z toho, že integrace České republiky do euroatlantických struktur vyžaduje také integraci do mezinárodních informačních sítí. Jejich nedílnou součástí je pravidelné sledování ekonomických, sociálních a politických změn. V ostatních reformních zemích (zejména pak v Maďarsku a Polsku) byl základ pro takovou činnost již položen, Česká republika však zaostává. Návrh projektu vycházel z očekávání mezinárodních institucí po informační syntéze, byl však určen rovněž nejširšímu okruhu českých uživatelů, od vládních institucí a parlamentu až po zainteresovanou veřejnost. K tomu také sloužily přípravné publikace představované jednak osmistránkovými bulletiny pro novináře a nejširší veřejnost, jednak analytickými pracovními texty pro odborníky.

Hlavním záměrem projektu bylo zahájit pravidelné vydávání *Sociálních zpráv*, které by systematicky mapovaly vývoj české společnosti z ekonomických, sociálních a politických hledisek. Sociální ročenky by obsahovaly přehled základních informací, jednoduché analýzy a stručné komentáře založené na časovém i prostorovém srovnání. Základem dílčích studií by byl popis socioekonomických a politických struktur a chování populace, zasazený do makroekonomického, demografického a dalších kontextů. Zamýšlené publikace měly ukázat společnost jako mnohorozměrnou a dynamickou socioekonomickou a politickou entitu, v jednotlivých edicích pak měl být položen důraz vždy na určité charakteristiky společnosti.

Tohoto základního cíle mohlo být dosaženo s podporou doprovodných projektů.

- Prvním z nich bylo založení *Sociologického datového archívu*, obdobného těm, které fungují ve všech vyspělých a také některých reformních zemích. Cílem archívu je zpřístupnění datových souborů studentům, výzkumníkům a dalším zainteresovaným osobám pro jejich originální analýzy. Kontakt s archívem umožňuje zájemcům pravidelnou informaci o nových výzkumech.
- Druhým doprovodným projektem bylo zajištění účasti České republiky v projektu *International Social Survey Programme (ISSP)*. Účast v tomto projektu přináší nejen pra-

videlný přísun dat, ale také spolupráci s renomovanými sociology z celého světa a v důsledku pak i potřebný tlak na zvyšování standardů sociologických šetření prováděných u nás.

- Třetím doprovodným projektem bylo užití mezinárodních dat a týmové spolupráce pro vzdělávání mladých výzkumníků, v zájmu překonání dnešního neblahého oddělení výzkumu a postgraduálního vzdělávání. Z tohoto důvodu bylo zamýšleno založení *Semináře pro komparativní analýzu* ve spolupráci Sociologického ústavu AV ČR a Fakulty sociálních studií MU.

Ač byl projekt Sociální trendy zamýšlen jako dlouhodobý, byl pod tlakem okolností ukončen již po dvou a půl letech a pravděpodobně již nebude obnoven. Jeho cíle byly dosaženy v nejvyšší možné míře, s výjimkou zmiňovaného semináře, pro jehož zakotvení byla vyměřená doba příliš krátká. Podařilo se však publikovat českou a anglickou verzi sociální zprávy, které byly připraveny výzkumným týmem až do podoby tiskové předlohy, tak aby byla doba tisku co nejkratší a publikovaná data tedy co nejaktuálnější.

V rámci projektu byly provedeny tři šetření ISSP: *Role vlády* (1996), *Pracovní orientace* (1997) a *Rodina* (1998). Byla rovněž provedena poslední vlna šetření *Ekonomické očekávání a postoje*. Byl založen *Sociologický datový archiv*, který se nadále velmi úspěšně rozvíjí. Další informace o projektu jsou dostupná na internetové adrese <http://www.soc.cas.cz/trends>, popř. <http://www.archiv.soc.cas.cz>.

7. Sociální zpráva o české společnosti

Jak jsme uvedli v předchozích částech, přestože do roku 1998 existovala řada publikací dílčího i širšího charakteru, souhrnná „sociální zpráva“ o české společnosti chyběla. Hlavním cílem projektu *Sociální trendy* bylo proto vydání takové zprávy, umožňující porozumět probíhajícím sociálním změnám v největší možné šíři. Mělo jít o více než pouhou agregaci rozličných statistik, v níž by společnost nebyla nazírána jako hotová struktura, nýbrž ukázána jako živoucí a diverzifikovaný organismus. Nešlo tedy jen o „sociografické“ shromažďování dat, nýbrž autentický výzkum ve smyslu analýzy dat a následnou prezentaci nejdůležitějších poznatků v co nejsdělnější a nejstručnější podobě.

Zpráva byla nejdříve publikována česky pod názvem *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* [Večerník 1998]. Anglická verze byl publikována v roce 1999 a nese název *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989* [Večerník a Matějů 1999]. Záměrem této sociální ročenky (který však doposud zůstává nenásledován) bylo zejména podat obraz české společnosti v jejích aktivních momentech, nikoli tedy zaměřit se na popis sociálních problémů a společenské patologie, jak se někdy také sociální zprávy chápou. Uvedený problémový okruh měl být předmětem až dalšího dílu ze zamýšlené pravidelné řady sociálních zpráv.

Strukturace zprávy je následující: První část je věnována lidským zdrojům, a zejména pak vzdělání, podnikání a rodině jakožto nástrojům a prostředím, skrze něž se rodí, rozvíjí a uplatňuje lidská aktivita. Činnosti lidí se odehrávají ve společnosti, v jejích rozmanitých strukturách a institucích. Těm je věnována druhá část, konkrétně pak ekonomickým rozdílům a mechanismům jejich utváření, pohybům lidí na sociálním žebříčku a „rozdělení teritoria“ mezi trhem a státem. Sociální struktura, jež se formuje ekonomickými i jinými aktivitami lidí, nevypovídá jen o jejich životní úrovni a životním stylu. Významně se rovněž podílí na struktuře politických orientací a chování, které v demokratické společnosti ústí do definice režimu, a tím i obecného prostředí tvorby

lidských zdrojů. Tematikou vztahů sociální a politické struktury, které je věnována třetí část, se autoři snažili sklenout jakýsi oblouk vracející čtenáře na počátek výkladu a doplňující souvztažnost pojednávaných témat.

8. Závěrem

Pokusili jsme se podat přehled – pravděpodobně nikoli vyčerpávající – aktivit na poli sociální statistiky, sociologických šetření a analýz, které jsou nějakým způsobem orientovány na souhrnnější sociální zprávy. Za posledních deset let byla v tomto ohledu nepochybně vykonána značná práce. Nicméně v intencích kritérií pro sociální zprávy, jak je navrhl Heinz-Herbert Noll [1999] (kombinace „objektivních“ a „subjektivních“ indikátorů, mnohorozměrnost, pravidelné vydávání, reprezentativní výběry, sledování činnosti státu a priorit reflexivních funkcí), je nutno konstatovat, že většina dokumentů zmiňovaných v tomto článku uvedená kritéria nesplňuje. Snad pouze *Zpráva o vývoji české společnosti* [Večerník a Matějů 1998] naplňuje většinu uvedených požadavků, je třeba jen litovat přerušené aktivity.

Nemůžeme tedy zřejmě konstatovat, že by výzkum či další aktivity na poli sociálních zpráv a průběžného sociálního výzkumu byly u nás na nějaké vynikající úrovni. I když se české výzkumné týmy účastnily či účastní několika mezinárodních projektů (ISSP, Evropská studie hodnot, SIALS), naopak se nepodílely na jiných důležitých projektech (socio-ekonomický panel domácností, General Population Survey, Euromodule). Na teoretický základ v oblasti výzkumu sociálních indikátorů v již komunistické éře [Illner a Foret 1980] bohužel nenavázaly po roce 1989 žádné obdobné teoretické snahy. Ukončením projektu *Sociální trendy* byla zastavena snaha institucionalizovat sociální zpravodajství podobně jako v Maďarsku a většině západních zemí. Ani aktivity spojené se zprávami *Human Development Reports* nebyly využity k založení systematického sociálního zpravodajství dostupného nejširší veřejnosti.

Zatímco akademický a aplikovaný sociální výzkum je víceméně atomizován v prostoru a diskontinuítní v čase, současná česká vláda zřejmě směřuje k systematickému úsilí zaměřeném ovšem hlavně na prognózování, vize budoucnosti a identifikaci rozvojových priorit. Sociální demokracie již pravidelně předkládá dokumenty týkající se „stavu společnosti“, „společenské strategie“, „národní vize“ či „sociální doktríny“. S vládní podporou rovněž vzniklo Centrum pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy (CESES), které aktuálně pracuje na dokumentu nazvaném *Průvodce krajinou priorit ČR*, jež navazuje na publikaci *Vize rozvoje ČR do roku 2015* [Vize... 2001]. Podrobněji viz internetovou adresu <http://www.vize-cr.fsv.cuni.cz>.

JIRÍ VEČERNÍK vede tým ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR, zabývá se proměnami soudobé české společnosti ze sociálně-ekonomického hlediska. Je autorem knihy *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti* (Nakladatelství Lidové noviny, 1998) a editorem publikace *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* (Academia, 1998). Spolupracuje s řadou mezinárodních i domácích institucí na tématech trhu práce, příjmové diferenciaci, sociální politiky a chudoby.

Literatura

- Battle against Exclusion. Social Assistance in Belgium, the Czech Republic, the Netherlands and Norway, Volume 2.* 1998. Paris: OECD.
- Czech Education and Europe. Pre-Accession Strategy for Human Resource Development.* 1999. Prague: Education Policy Association.

- Czech Republic: Towards EU Accession. A World Bank Country Study. Volume 1. Summary Report, Volume 2. Main Report.* 2000. Washington: The World Bank.
- Environmental Performance Reviews. The Czech Republic.* 1999. Paris: OECD.
- Eyal, G., I. Szelenyi, E. Townsley 1998. *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe.* London and New York: Verso.
- Fialová, L. (ed.) 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí.* Praha: Mladá fronta.
- Friedlanerová, H., M. Tuček, Median 2000. *Češi na prahu nového tisíciletí.* Praha: SLON.
- Hanousek, J., D. Münich (eds.) 1999. *Czech Republic 99. Back to the Drawing Board.* Prague: CERGE/EI.
- Hartl, J., J. Huk, V. Haberlová 1999. *Česká společnost 1998.* Praha: Management Press.
- Hartl, J. et al. 2000. *Kudy kam? Deset let po listopadu v průzkumech STEM.* Praha: STEM.
- Hiršl, M., J. Rusnok, M. Fassman 1995. „Market reforms and social welfare in the Czech Republic: A true success story?“ *Innocenti Occasional Papers* EPS 50. Florence: UNICEF.
- Human Development Report. Czech Republic* 1996. 1997. United Nations Development Programme. Prague: Faculty of Natural Sciences, Charles University.
- Human Development Report. Czech Republic* 1997. 1998. United Nations Development Programme. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Human Development Report. Czech Republic* 1998. 1999. United Nations Development Programme. Prague: Economic University.
- Human Development Report. Czech Republic* 1999. 2000. United Nations Development Programme. Prague: Research Institute of Labour and Social Affairs, Ministry of Labour and Social Affairs.
- Human Resources in the Czech Republic.* 2000. Prague: Institute for Information on Education and National Training Fund.
- Illner, M. (ed.) 1993. *Czech Republic – Transformations after 1989 and beyond. Scenario of change until the year 2005. National report.* Prague: The Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Illner, M. 1998. „The changing quality of life in a post-communist country: The case of Czech Republic.“ *Social Indicators Research* 43: 141-170.
- Illner, M., M. Foret 1980. *Sociální ukazatele. Metodologie, zdroje, využití.* Praha: Svoboda.
- Lidské zdroje v České republice* 1999. 1999. Praha: ÚIV a NVF.
- Literacy Skills for the Knowledge Society. Further Results of the First International Adult Literacy Survey.* 1997. Paris: OECD and HRDC.
- Literacy, Economy and Society. Results of the First International Adult Literacy Survey.* 1995. Paris: OECD and Statistics Canada.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace.* Bratislava: EPOCHA.
- Machonin, P., M. Tuček (eds.) 1996. *Česká společnost v transformaci: K proměnám sociální struktury.* Praha: SLON.
- Matějů, P., J. Večerník 1996. *Social Costs of Transformation. National Report Czech Republic.* Manuscript.
- Matějů, P., K. Vlachová 1999. *Nerovnost, spravedlnost, politika.* Praha: SLON.
- Noll, H.-H. 1999. „Die Perspektive des Sozialberichterstattung.“ Pp. 13-28 in: *Sozialberichterstattung und Sozialstaatsbeobachtung*, hrsg. von H.-H. Noll und P. Flora. Frankfurt/M.: Campus Verlag.
- OECD Surveys. Czech and Slovak Federal Republic.* 1991. Paris: OECD.
- OECD Surveys. The Czech and Slovak Republics.* 1994. Paris: OECD.

- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 1996. Paris: OECD.
- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 1998. Paris: OECD.
- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 2000. Paris: OECD.
- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 2001. Paris: OECD.
- Pavlík, Z. (ed.) 1994. *Populační vývoj České republiky (Population development of the Czech Republic)*. Praha: PFF UK, první vydání.
- Potůček, M. (ed.) 1999. *Česká společnost na konci tisíciletí I, 2*. Praha: Karolinum.
- Review of National Policies for Education. The Czech Republic*. 1996. Paris: OECD.
- Review of the Labour Market in the Czech Republic*. 1995. Paris: OECD.
- Svejnár, J. (ed.) 1995. *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*. San Diego: Academic Press.
- Švejnár, J. (ed.) 1997. *Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha: Academia.
- Ten Years on: Environment and Quality of Life after Ten Years of Transition*. 2000. Prague: Charles University Environment Center.
- Tuček, M., E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý 1999. „Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998 (analýza dat IVVM).“ *Pracovní texty* 99: 1. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Turnovec, F. (ed.) 1997. *Czech Republic 96. Basic Socio-Economic Indicators*. Prague: CER-GE/EI.
- Turnovec, F. (ed.) 1998. *Czech Republic 97. The Year of Crisis*. Prague: CERGE/EI.
- Turnovec, F. (ed.) 1999. *Czech Republic 98. Facing Reality*. Prague: CERGE/EI.
- Večerník, J. 1995. „A report and annotations of working papers. SOCO/START activities.“ *Czech Sociological Review* 3: 237-240.
- Večerník, J. 1996. *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, J. (ed.) 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Večerník, J., P. Matějů (eds.) 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*. Prague: Academia.
- Vize rozvoje České republiky do roku 2015*. 2001. Praha: Gutenberg.
- Zon, H. van 1994. *Alternative Scenarios for Central Europe*. Aldershot: Avebury.

51

revue PROSTOR

společnost

politika

kultura

umění

Názory, eseje, úvahy, rozhovor, poznámky, anketa na téma

Osud znovu na scéně?

Myšlenky Liz Greenové o ženské tváři osudu ■ konfrontace názorů Zdeňka Kratochvíla, Petra Chudožilova, Vladimíra Sadka, Františka Pavlíčka, Miroslava Huptycha, Jaroslava Putíka ■ esej Reinharda Raffalta *Ďábel tady a teď* ■ úvaha Daniely Fischerové *Čtyři útěchy z ohřívače vody* ■ rozhovor *Učím se zacházet s tím, co jsem s astroložkou Soňou Královou o cestě k vnitřní svobodě* ■ názor Radima Seltenreicha *Znovu hraje Osudová* ■ fejeton Ludvíka Basse *Básníci nad Výmarem* ■ excerpta z knihy Hermanna Meyera *Zákony osudu* ■ reportáž Romana Jocha *Napříč Amerikou* ■ anketa *Život je jen náhoda?* ■ povídka Petra Chudožilova *Ragnhild* ■ tarotové karty v poezii Jitky Světlíkové

Revue PROSTOR 51 (99 Kč) vyšla v říjnu 2001 a můžete ji objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 200 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND, P.O.Box 141, Antala Staška 80, 140 21 Praha 4, tel.: (02) 61006272, fax: (02) 61006563, případně e-mail: send@send.cz, <http://www.send.cz>

Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, Jilská 1, Praha 1, e-mail: revue.prostor@atlas.cz